

Symbolen in Communicatie

Robbert-Jan Beun, Information and Computing Sciences

Ons dagelijks leven is rijkelijk voorzien van symbolen. In openbare ruimtes verwijzen gestileerde afbeeldingen van mannetjes en vrouwtjes naar een toilet en in het verkeer komen we talloze tekens tegen die ons waarschuwen en vertellen wat we wel of niet mogen doen. Symbolen worden gebruikt in verschillende wetenschappen, zoals de wiskunde, de logica, de natuur- en scheikunde, om te streven naar eenvoud en zoveel mogelijk onduidelijkheid in de uitspraken. Soms na verhitte debatten worden er nauwkeurige afspraken gemaakt over hun betekenis, zodat zo precies mogelijk gepraat kan worden over de begrippen die in de betreffende wetenschap worden bestudeerd. Ook de cultuur wordt wel gezien als één groot symbolenspel waarvan religie, kunst, wetenschap, filosofie en ook economische verschijnselen deel uitmaken. Maar een van de meest complexe en tegelijkertijd meest gebruikte vorm van symbolen vinden we in de gesproken en geschreven taal. Woorden — dit artikel staat er vol mee — verwijzen naar de meest uiteenlopende begrippen. Door ze in een bepaalde volgorde te plaatsen, kunnen we bovendien weer nieuwe beelden oproepen, zodat we een schier onuitputtelijke bron van patronen hebben om onze gedachten over te brengen.

Symbolen vertonen een grote variatie aan vormen en spelen een essentiële rol in het communicatieproces tussen mensen. Maar wat kenmerkt een symbool en hoe worden symbolen gebruikt? Welke verschijningsvormen hebben symbolen en hoe maakt een symbool een mentale voorstelling los bij de ontvanger? En wat is de relatie tussen de mentale voorstelling en het symbool?

Bijeenbrengen

Het woord 'symbool' vindt zijn oorsprong in het Griekse zelfstandige naamwoord

'symbolon' of 'symbolon' dat teken, ken-

teken of herkenningssteken betekent, en het werkwoord 'symballoo' (*συνβάλλω*). Maar dat ontmooten, bijeenbrengen of vergelijken betekent. 'Symbolon' verwees met name naar een tweedelig voorwerp waarvan de samenstellende delen nauwkeuring in elkaar pasten (bijv. een gebroeken zegel). Aan boodschappers werd het ene deel meegegeven; de ontvanger was in het bezit van het andere deel. De gebroeken delen werden samengevoegd om de identiteit van de drager te verifiëren. In de loop van de geschiedenis is de betekenis van het woord 'symbolon' veranderd.

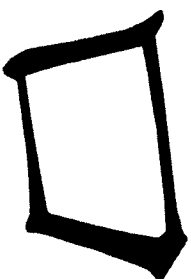
Had het bij de geheime vroeg-christelijke kerken de betekenis van wachtwoord. Later fungeerde het woord ook als aanduiding voor de doop- of geloofsbedijening. De geloofsbedijening is onder meer de bundeling van de belangrijkste geloofswaarden en daarmee sluit het weer aan bij het werkwoord 'symballoo' in de betekenis van bijeenbrengen.

We kunnen een symbool in de communicatie opvatten als een noodzakelijk surrogaat, het vervangt iets anders, namelijk dat waar het naar verwijst of wat het betekent. Het surrogaat stelt ons in staat door middel van een vorm die vastligt op een drager als papier of lucht bij een begoede ontvanger mentale voorstellingen op te roepen zonder dat we daarbij onze eigen mentale voorstelling direct overdragen — iets wat alleen mogelijk zou zijn door middel van telepathie. Daarmee zijn symbolen als het ware complexe sleutels die, wanneer ze passen op het slot van de ontvanger, toegang verschaffen tot zijn of haar potentieel aan mentale voorstellingen. Ieder symbool verwijst dus in principe naar iets wat het zelf niet is, namelijk zijn betekenis, en zonder die betekenis was het niet meer dan een willekeurige vorm in een fysieke wereld.

Vorm en betekenis

Een symbool heeft dus enerzijds een vorm die vastligt op een fysieke drager en anderzijds een betekenis. Als we echter willen communiceren met symbolen moet er bovendien een bepaalde overeenstemming bestaan tussen de verschillende gebruikers van het symbool over de relatie tussen de vorm en de betekenis. Hoe zou dat nu anders het verkeer kunnen regelen met verkeersborden? Soms kunnen we de betekenis van een bepaalde vorm raden. Wanneer de overeenkomst tussen de vorm en het begrip dat er mee wordt uitgedrukt soms ver te zoeken is, moet er

binnen de gebruikersgroep van een symbool een bepaalde conventie bestaan over de relatie. Op school leren we abstracte tekens die de uitspraak van klanken beregenen — we noemen dat ook wel letters. We leren dat een lap stof waarop drie horizontale strepen staan met boven rood, in het midden wit en onder blauw, voor zoets staat als de Nederlandse identiteit. Een cultuur zou onmogelijk kunnen functioneren als de dragers ervan zich vanaf hun vroege kindertijd niet bezig zouden houden met het eigen maken van deze conventies.

Figuur 1: Het Japanse karakter 'kuchi' betekent gat, mond of opening.

Symbolen, iconen en classificaties

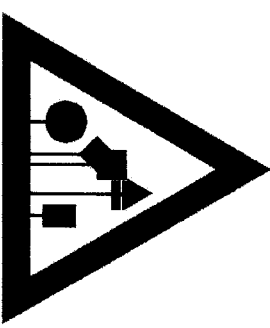
De wetenschapsrichting waar symbolen bij uitstek worden bestudeerd, is de semiotiek. In de semiotiek wordt dikwijls het woord teken (Engels: 'sign') gebruikt, wat weer overeenkomt met de oorspronkelijke betekenis van het Griekse woord 'symbolon'. De Amerikaanse filosoof Charles Sanders Peirce (1839-1914) beschouwde een symbool als een speciaal geval van een teken: daernaast sprak hij

Van de natuur of van de mens

ook over iconen en indices. In tegenstelling tot symbolen hebben iconen volgens Peirce een bepaalde gelijkenis met datgene waar ze naar verwijzen. Een vuilnisbakje op een beeldscherm lijkt op een echte vuilnisbak en is daarmee een icoon dat de geheugenuimte aanduidt waar databestanden worden opgeslagen om ze later definitief te verwijderen. Voor Peirce waren vrijwel alle woorden een symbool vanwege het ontbreken van enige gelijkenis van het teken met het object waar het teken naar verwijst. Een index is een heel ander soort teken en staat voor wat Peirce 'de aangrenzende werkelijkheid' noemde. Zo duidt rook (het teken) op de aanwezigheid van vuur (de aangrenzende werkelijkheid). Maar ook een pijl die de richting aangeeft of het weerhaanjke van de toren worden ingedeeld onder indices omdat ze direct verbonden kunnen worden met aspecten van de werkelijkheid.

De bovengenoemde classificatie van tekens door Peirce (symbolen, iconen en indices) is echter niet zonder problemen. Zo is het onderscheid tussen iconen en symbolen niet altijd even helder. Immers, hoeveel gelijkenis dient een teken met het object te bevatten zodat we het nog een icoon noemen en wanneer gaat het over in een symbool? Een rood verkeersbord met een witte dwarsbalk heeft nog iets iconisch (eenrichtingsweg, in deze richting gesloten), maar een wit bord met een rode rand helemaal niet (gesloten, maar inmiddels zijn we zo gewend aan het symbolisch gebruik van rood dat we het bijna iconisch zijn gaan beschouwen — stieren denken daar bijvoorbeeld heel anders over. Hoewel taal bij uitstek als symbolisch beschouwd zou kunnen worden, is niet altijd even duidelijk of we met een icoon of met een symbool te maken hebben. Terwijl woorden als

'koekoek' en 'kukulekuu' — zogeheten onmatopeeën — een iconisch klankelement bevatten, beschikken sommige karakters in het Japans over iconische beeldelementen, zoals het karakter 'kuchi' dat mondopening of gat betekent (zie figuur 1). Tegenvoerlijk spreken sommige onderzoekers daarom liever over verbale en non-verbale symbolen. Verbale symbolen behoren dan, in tegenstelling tot non-verbale symbolen, tot die klasse van symbolen die deel uitmaken van een of ander taalsysteem, dat kan zowel een natuurlijke taal als een wiskundige taal zijn.

Figuur 2: Een iconische waarschuwing voor... 'level' iconische symbolen.

Interpretant en object

De betekenis die het symbool bij ons oproept werd door Peirce ook wel de 'interpretant' genoemd. De interpretant moest volgens Peirce niet gezien worden als de gebruiker van het symbool, maar als een spreker of een luisteraar, maar als het mentale concept dat het symbool losmaakt bij de interpreteerder, inclusief de individuele ervaringen en gevoelens die daarbij horen. De interpretant is niet alleen de vaste, gemeenschappelijke bete-

kenis zoals we die uit het woordenboek kennen of op school leren, maar bestaat uit alle associaties die een interpreteerder kan hebben bij het symbool, de conventionele betekenis is daarvan slechts een aspect. Zo is de interpretant van het woord 'appel' (als vrucht) het resultaat van de associaties die het begrip appel losmaakt bij de luisteraar; voor de een kan dat de associatie met een zure smaak zijn, voor de ander zoet, weer een ander denkt aan Wilhelm Tell, aan Sneeuwvrije, de erfzonde of misschien wel aan de theorieën van Newton.

Naast symbool en betekenis, onderscheidde Peirce een derde aspect, namelijk het object. Het object is ruwweg datgene waar het symbool voor staat in de werkelijkheid. 'Appel' verwijst in deze context niet alleen naar onze ervaringen en gevoelens, maar ook naar objecten die in de werkelijkheid bestaan, namelijk appels. Op het eerste gezicht ligt dit voor de hand, maar zodra we gaan nadenken over wat die werkelijkheid precies is komen we al snel in de problemen. Een object doet ons denken aan een of ander fysiek ding dat wellicht direct waarneembaar is, zoals een appel of een huis, maar symbolen kunnen natuurlijk ook verwijzen naar allerlei niet-bestaande objecten, zoals mythische en andere fantasiefiguren, of naar abstracte begrippen zoals getallen, onzijdigheid, mystiek of geloof. En aan welke werkelijkheid moeten we denken bij ogeneschtijnlijk simpele en veelgebruikte woorden als 'niet', 'mogelijk' of het lidwoord 'een'? Er bestaat immers een wezenlijk betekenisverschil tussen de uitdrukkingen 'een appel' en 'de appel'. Als we alleen al naar deze alinea kijken, kunnen we constateren dat de meeste woorden nauwelijks iets met een aanwijsbare werkelijkheid te maken hebben, terwijl we er (onbewust) toch een bepaalde betekenis aan kunnen geven.

Symbolen in de samenleving

Ondanks alle onduidelijkheden in terminologie en de bijbehorende modellen heeft de semiotiek eind jaren zestig onder aanvoering van onder meer Roland Barthes en Umberto Eco een belangrijke invloed gehad op culturele studies naar teken/symbool-systemen in gebaren, beeldende kunst, film, architectuur en muziek. De afstand tussen mensen op een foto, de kleding, haardracht, houding, manier van lopen, maar ook de hoogte van een gebouw, de inrichting van een huis of de grootte van de directiekamer, het zijn allemaal non-verbale symbolen die ons iets kunnen vertellen over afkomst, sociale positie, relaties, en wat al niet meer. De hedendaagse reclame maakt op grote schaal doelbewust gebruik van symbolen: de natuur verwijst naar zuiverheid van een product, een cowboy geeft de sigaret een gevoel van vrijheid, onafhankelijkheid en kracht, en een wit strand met palmbomen en een azuurblauwe zee staat voor het paradijs.

Ongetwijfeld heeft het explosieve gebruik van symbolen de mens een enorm evolutionair voordeel opgeleverd. Symbolen hebben ons losgekoppeld van de direct observeerbare wereld en stellen ons in staat te communiceren over het verleden, de toekomst en iedere mogelijk denkbare wereld; symbolen stellen ons in staat te redeneren, te plannen en te voorspellen. Het vastleggen van symbolen op relatief duurzame dragers als steen en papier heeft er bovendien voor gezorgd dat deze complexe informatie over grote afstanden en grote tijdsperiodes (bijv. aan het nageslacht) kon worden doorgegeven. Toch heeft in de evolutie de ontwikkeling van een krachtig symboolstelsel als het schrift om verschillende redenen relatief lang om zich laten wachten. De mens

moest beschikken over de juiste hersen-structuren om abstract te kunnen denken en symbolen te interpreteren en te produceren. Tegelijkertijd moest de mens beschikken over de juiste anatomische bouw en motorische vaardigheden om die symbolen en beelden ook daadwerkelijk op dragers te kunnen aanbrengen. En tenslotte diende er een functioneel bestaansrecht te zijn voor de symbolen: ze moesten deel uitmaken van een cultuur waarin een

aparte symbolische wereld een duidelijk toegevoegde waarde heeft ten opzichte van de fysieke wereld, een cultuur waarin het belangrijk is om informatie vast te leggen, waarin afspraken worden gemaakt, waarin zich ruilhandel afspeelt en waarin complexe organisatievormen ontstaan. We kunnen ons nu in het internet-tijdperk nauwelijks meer voorstellen dat zo'n samenleving ooit niet heeft bestaan.

Robbert-Jan Beun studeerde elektrotechniek in Eindhoven van 1976 tot 1983. In 1989 is hij aan de Universiteit van Tilburg gepromoveerd op een linguïstisch onderwerp (taalhandelingen) en tot 2000 heeft hij op het Instituut voor Perceptieonderzoek in Eindhoven - gewerkt aan natuurlijke taalinterfaces. Daarna is hij naar de Utrechtse opleiding Informatica toe gegaan en werkt daar nu nog. Hij is voornamelijk geïnteresseerd in formele dialoogmodellering en (non)verbale communicatie.